

УДК 341.485-058.65"1941/1945"
94(497.11 Ниш)"1941/1945"
doi 10.46793/LZ-LIV2.099S
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД
Примљен: 08. 08. 2024.
Прихваћен: 06. 09. 2024.

Др Небојша Стамболија*

научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

Др Борис Томанић**

научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У НИШКОМ ОКРУГУ

Апстракт: Тема овог рада је анализа људских жртава за време Другог светског рата у Нишком округу. Непосредно након завршетка Другог светског рата, Нишки округ су сачињавали Алексиначки (Алексинац), Моравски (Житковац), Нишки (Ниш), Бањски (Соко Бања), Сврљишки (Сврљиг), и Запањски срез (Гацин Хан), као и град Ниш. Коришћени су подаци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из 1945. и 1946. године, и Пописа жртава рата, спроведеног 1964. године. Након уводног дела рада, у коме се дефинише географски простор који се анализира, дат је кратак преглед историјата Државне комисије. У главном делу рада статистички се анализирају жртве у Нишком округу на основу података Државне комисије. На крају су резултати упоређени са резултатима Пописа жртава рата, чији је историјат о оснивању такође објашњен. У раду је коришћена изворна и објављена грађа, првенствено из Архива Југославије, као и одговарајућа периодика и литература. **Кључне речи:** Други светски рат, злочини, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, окупирана Србија, Нишки округ, хапшења, Попис жртава рата.

*

Административна подела Нишког округа непосредно по ослобођењу

Након ослобођења Србије, крајем 1944. године, одлуком Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, успостављена је нова административно-територијална подела која је била директни наставак територијалне поделе засноване на мрежи народноослободилачких одбора (сеоски, општински, градски, срески и окружни). Оваква, готово идентична територијална подела, озакоњена је првим послератним Законом о административној подели, који је донет 1. септембра 1945. Србија је била сачињена од 16 округа (Београдски, Ваљевски, Врањски, Крагујевачки,

* nstambolija@yahoo.com

** borisbox62@gmail.com

Крушевачки, Лесковачки, Моравски, Новопазарски, Нишки, Пиротски, Подрински, Пожаревачки, Тимочки, Топлички, Ужички и Чачански), подручја града Београда, Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске области. Нишки округ су сачињавали Алексиначки (Алексинац), Моравски (Житковац), Нишки (Ниш), Бањски (Соко Бања), Сврљишки (Сврљиг), и Заплањски срез (Гацин Хан), као и град Ниш. Нишки округ се на североистоку граничио са Тимочким, на западу са Крушевачким, на југозападу са Топличким, на југоистоку са Пиротским и на југу са Лесковачким округом.¹

Карта бр. 1: Административна подела Нишког округа 1944–1947. године

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је у Јајцу 29. новембра 1943. године на Другом заседању

¹ Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, Београд, 1955, 55–57; Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева), Свеска 2, Београд, 1945, 9–13.

Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Од оснивања, председник је био професор Универзитета у Београду др Душан Недељковић.²

Одлуком о оснивању, новој установи стављено је у задатак утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих лица одговорних за ратне злочине у Југославији које су починили или и даље чине. Комисија је била орган Председништва Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), касније Председништва Владе ФНРЈ – они су именовали чланове и прописали правилник о њеном раду. И поред широких овлашћења, Комисија се задржала само на прикупљању грађе и није никога могла да оптужује и кажњава, што је остала функција војних и цивилних судова. Указом Председништва ФНРЈ од 14. априла 1948. Комисија је укинута, а њен рад требало је да доврши Јавно тужилаштво, док је архива предата Врховном суду ФНРЈ. Поред Државне комисије као централног органа, постојало је још шест земаљских комисија у свакој републици; покрајинска за АП Војводину; обласне на Косову и Метохији, и Истри; 65 окружних, 299 среских и 1.210 општинских.³

Државна комисија и њој подређене земаљске, покрајинске, обласне и општинске комисије, прикупиле су преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима које су поднесене од стране преживелих жртава, породица страдалих или других грађана. За велики број пријава вршена су и проверавања веродостојности. Грађу Комисије чини и око 550.000 саслушања сведока, велики број саслушања и самих криваца, записника о ископавању гробница, архивске грађе непријатељских јединица и сл. У току свог рада Државна и њој подређене комисије донеле су и око 120.000 одлука којима је око 65.000 људи означено за „ратне злочинце, издајнике и народне непријатеље“. За веће масовне злочине рађени су посебни елаборати и тематски реферати.⁴

Крајем јуна 1945. Министарство иностраних послова послало је молбу Државној комисији за израду статистичко-табеларног реферата који је требало да послужи југословенској делегацији на конференцији мира. Овим је рефератом требало утврдити „колико је жртва претрпео наш

² Више о настанку, структури и раду Комисије видети у објављеном извештају њеног председника, проф. др Душана Недељковића у: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, priređivači Momčilo Zečević, Jovan Popović, Beograd, 1996, 17–69.

³ Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, Београд, 1961, 388–391.

⁴ Небојша Стамболија, Борис Томанић, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 12/1, Београд, 2020, 150–151.

народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко издајника“.⁵

На допис који је од стране Државне комисије послат земаљским, покрајинској и обласним комисијама (8. јула 1945) требало је одговорити за месец дана и на послатим формуларима класификовати податке о жртвама, врстама злочина и злочинцима. Послата су четири формулара, у зависности од типа злочина:

I – лишење живота (бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем – пребијањем; касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима);

II – повреде тела (сакаћење; рањавање; мучење – злостављање, којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено; туча – лака и тешка телесна повреда; силовање);

III – повреде личне слободе (хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље);

IV – повреде имовине (спаљене или разорене куће и друге зграде; пљачка стоке и хране; пљачка фабрика и радњи; намештаја; пљачка одела).⁶

Свака од табела, осим табеле број IV (повреде имовине), је имала поткатеорије у односу на старост, односно пол жртве („људи“, „жене“, „старци“, „деца“). Сви злочини су такође били разврстани по починиоцима. Постојале су следеће категорије: „Немци у земљи“; „Немци у логорима ван Југославије“; „Мађари“, „Италијани“, „Албанци“, „Бугари“, „усташе“, „Д. М.“ (припадници Југословенске војске у отаџбини); „љотићевци“ (припадници Српског добровољачког корпуса); „рупниковци“ (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле, које су се односиле на територију Србије, руком дописивано „СДС“ или „недићевци“ и „четници К.(осте) П.(ећанца)“. На већини табела навођене су и „Муслиманска милиција“ и „Специјална полиција“. Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је на поменути допис одговорила 29. октобра 1945. године.⁷

У току прикупљања података Државна комисија је уочила много недостатака у раду локалних комисија. Кашњење у слању формулара, недостатак обучених кадрова и слични проблеми узроковали су да је крајем јануара 1946. године послат нови допис „свим земаљским и покрајинским комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“. У овом допису се констатује да „поједине комисије нису ни до данас послале ове

⁵ Архив Југославије (АЈ), Фонд 110, Државна комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла 49, документ бр. 1.

⁶ АЈ, 110–49–10.

⁷ АЈ, 110–55–10.

податке, а неке су послале само делимично“, као и да је „примећено да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални“, тј. да су „небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет“. Из наведених разлога Државна комисија је захтевала од земаљских и покрајинских комисија да се ови статистички подаци прикупе поново и да у овом прикупљању учествују месни народни одбори. У допису се напомиње да посебну пажњу треба посветити табели „лишење живота“.⁸

До средине 1946. послати су нови подаци који су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични. У рубрике за починиоце констатоване су категорије које су дописиване у претходном попису: „К. Пећанца“, „С. Д. С. Недићевци“, „Специјална полиција“ и „Муслиманска милиција“, а у табели „Лишење живота“ додата је и категорија „Погинули у борби“, која није постојала у осталим табелама. Такође, у табели „Повреде личне слободе“ уврштена је и „Принудна мобилизација“.⁹

Као што смо већ поменули, статистичке табеле са подацима о жртвама су прикупљане у два наврата. За Нишки округ и припадајуће срезове грађа је делимично сачувана и налази се у већ поменутом фонду Државне комисије у Архиву Југославије (фонд 110, фасцикла бр. 61). Од података који су прикупљани крајем 1945, табеле су сачуване у потпуности. Од података који су прикупљани 1946. сачуване су све окружне табеле, али од среских само за Моравски и Нишки срез. Због различитих начина навођења (килограми, литри, динари...) које намеће тешкоће у поређењу, нећемо у раду анализирати табеле које носе назив „Повреде имовине“.

Анализа жртава према подацима Државне комисије из 1945. године

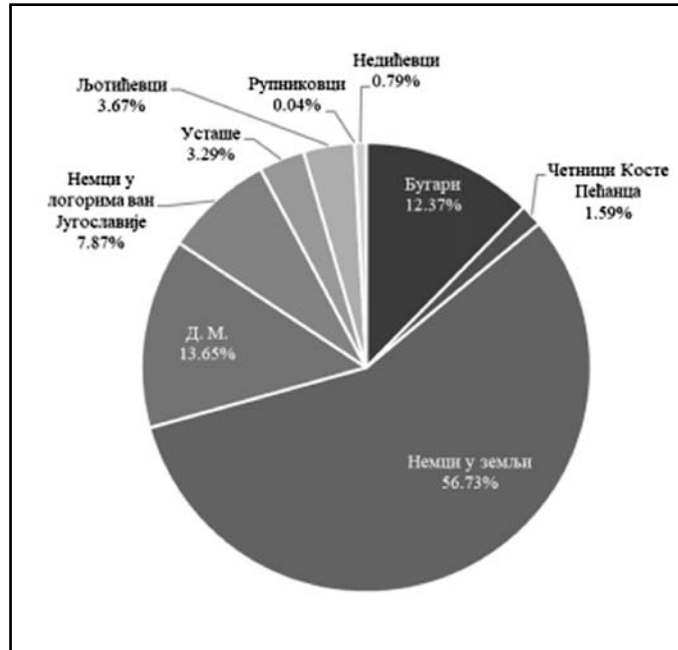
На пописним табелама подаци су приказани према починиоцима, начину страдања и полно-старосној категорији жртве („људи“, „жене“, „старци“, „деца“). Ми ћемо се задржати на анализи начина страдања и структуре починилаца злочина. У Нишком округу су пописане 2.644 особе „лишене живота“. Пошто су на територији Народне Републике Србије, без покрајина, пописане 65.293 жртве, то значи да је, према уделу, из Нишког округа било 4,05% жртава.¹⁰ Највећи број жртава је стрељан (1136 – 42,97%). „Бомбардовањем цивилног становништва“ је страдало 496 (18,76%), „вешањем“ 8 (0,30%), „клањем“ 100 (3,78%), „мрцварењем (пребијањем)“ 437 (16,53%). „Смрт у логорима“ је нашло њих 311 (11,76%), а код 156 је „касније наступила смрт као последица повреде“ (5,90%). За

⁸ АЈ, 110–49–12.

⁹ АЈ, 110–55–15; АЈ, 110–55–17.

¹⁰ АЈ, 110–55–11.

далеко највећи број злочина као одговорни су наведени „Немци у земљи“ (1500). Потом као починиоци следе: припадници Југословенске војске у отаџбини – ЈВуО (361), „Бугари“ (327), „Немци у логорима ван Југославије“ (208), „Љотићевци“ (97), „Усташе“ (87), „Четници Косте Пећанца“ (42), „Недићевци“ (21) и „Рупниковци“ (1).¹¹

Графикон бр. 1: „Лишење живота“ по подацима из 1945. према починиоцима

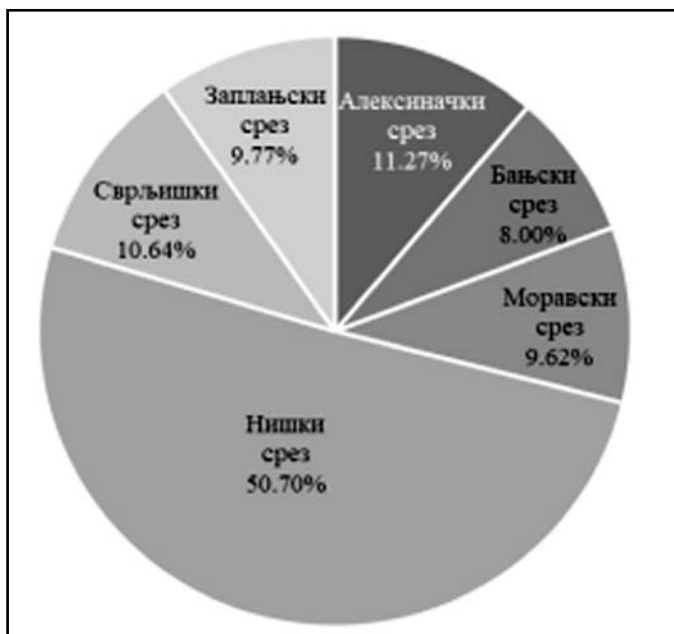
Сачуване су и све среске табеле. У Алексиначком срезу је пописано тачно 300 особа „лишених живота“. Од тога су „Немци у земљи“ скривили 190 (63,33%), припадници ЈВуО 42 (14,00%), „Немци у логорима ван Југославије“ 29 (9,67%), „Недићевци“ 17 (5,67%), „Четници Косте Пећанца“ 15 (5,00%), „Љотићевци“ 4 (1,33%) и „Бугари“ 3 (1,00%).¹² У Бањском срезу је пописано 213 „лишених живота“. Припадници Југословенске војске у отаџбини су наведени као одговорни за 69 (32,39%), „Немци у земљи“ 53 (24,88%), „Бугари“ 48 (22,54%), „Немци у логорима ван Југославије“ 32 (15,02%), „Недићевци“ 9 (4,23%) и „Четници Косте Пећанца“ 2 (0,94%).¹³ У Моравском срезу је пописано 256 жртава. И овде су као најодговорнији починиоци злочина наведени припадници ЈВуО, односно категорија „Д. М.“, како се наводи у табелама (96 – 37,50%). Потом следе „Немци у земљи“ (87 – 33,98%), „Бугари“ (66 – 25,78%), „Недићевци“ (5 – 1,95%) и

¹¹ АЈ, 110–61–1.

¹² АЈ, 110–61–9.

¹³ АЈ, 110–61–45.

„Љотићевци“ (2 – 0,78%).¹⁴ У Нишком срезу забележено је 1.349 жртава. За убедљиво највећи број били су одговорни „Немци у земљи“ – 1039 (77,02%). Потом редом следе: „Усташе“ – 86 (6,38%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 84 (6,23%), „Бугари“ – 81 (6,00%), „Д. М.“ – 32 (2,37%), „Љотићевци“ – 12 (0,89%), „Недићевци“ – 9 (0,67%), „Четници Косте Пећанца“ – 5 и „Рупниковци“ – 1 (0,07%).¹⁵ Укупно 283 жртве евидентирани су у Сврљишком срезу. За највише „лишених живота“ на овом простору као одговорни наведени су припадници ЈВуО – 78 (27,56%), а затим редом следе: „Бугари“ (68 – 24,03%), „Љотићевци“ (57 – 20,14%), „Немци у земљи“ (47 – 16,61%), „Немци у логорима ван Југославије“ (18 – 6,36%), „Четници Косте Пећанца“ (12 – 4,24%) и „Недићевци“ (3 – 1,06%).¹⁶ Коначно, у Заплањском срезу је пописано 260 жртава. Као најодговорнији починиоци злочина наведени су „Немци у земљи“ – 72 (27,69%), па „Бугари“ – 61 (23,46%), „Немци у логорима ван Југославије“ и „Д. М.“ по 46 (17,69%), „Љотићевци“ 25 (9,62%), „Четници Косте Пећанца“ 9 (3,46%) и „Усташе“ 1 (0,38%).¹⁷ Сабирањем средњих табела укупан број жртава у Нишком округу испада нешто већи него на окружној табели и износи 2661. На графикону испод графички је приказан распоред по срезивима.

Графикон бр. 2: „Лишење живота“ по подацима из 1945. према срезивима

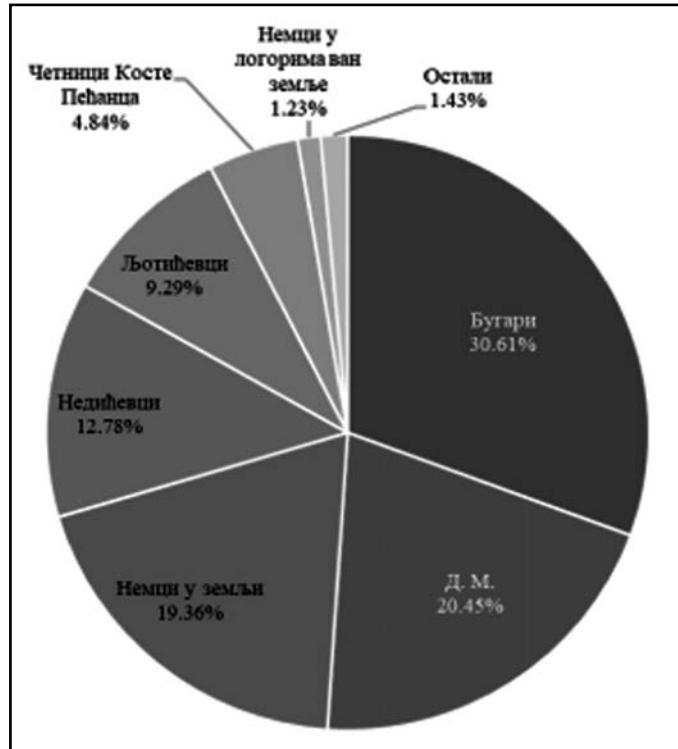
¹⁴ АЈ, 110–61–256.

¹⁵ АЈ, 110–61–431.

¹⁶ АЈ, 110–61–626.

¹⁷ АЈ, 110–61–786.

Према другој статистичкој табели, која је бележила „повреде тела“, у Нишком округу је укупно забележено 7.700 таквих злочина. У НР Србији, без покрајина, таквих злочина је, према подацима из 1945. године, забележено укупно 130.802, па удео злочина из Нишког округа износи 5,89%. Од тог броја, осакаћено је 207 особа (2,69%), рањено 255 (3,31%), мучено-злостављано 1850 (24,03%), доживело лаку и тешку телесну повреду 5.339 (69,34%) и силовано је 49 жена (0,64%). За највише „повреда тела“ били су одговорни „Бугари“ – 2.357. Потом следе: „Д. М.“ – 1575, „Немци у земљи“ – 1491, „Недићевци“

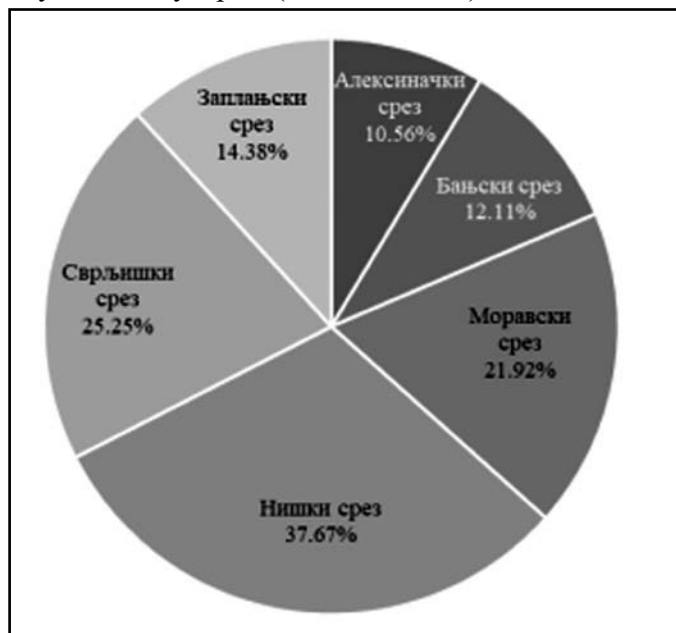
Графикон бр. 3: „Повреде тела“ по подацима из 1945. према починиоцима

– 984, „Љотићевци“ – 715, „Четници Косте Пећанца“ – 373, „Немци у логорима ван земље“ – 95, „Усташе“ – 54, „Албанци“ – 51, „Италијани“ – 3, „Рупниковци“ – 1 и „Мађари“ – 1.¹⁸

У Алексиначком срезу је пописано 647 „повреда тела“, а као најодговорнији су наведени „Недићевци“ (242 – 37,40%), па „Немци у земљи“ (169 – 26,12%). Даље следе: „Д. М.“ (152 – 23,49%), „Љотићевци“ (41 – 6,34%), „Бугари“ (37 – 5,72%), а по три (0,46%) „повреде тела“ су скривили

¹⁸ АЈ, 110–61–2; Јелена Вукчевић, Небојша Стамболија, „Жртве Другог светског рата у Врањском округу“, *Лесковачки зборник*, бр. 63 (2023), 340.

„Немци у логорима ван Југославије“ и „Четници Косте Пећанца“.¹⁹ У Бањском срезу су забележене 742 „повреде тела“. Највише су их узроковали припадници Југословенске војске у отаџбини – 320 (43,13%). По реду даље следе: „Бугари“ – 179 (24,12%), „Недићевци“ – 110 (14,82%), „Албанци“ – 51 (6,87%), „Љотићевци“ – 44 (5,93%), „Немци у земљи“ – 31 (4,18%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 5 (0,67%) и „Четници Косте Пећанца“ – 2 (0,27%).²⁰ У Моравском срезу са седиштем у Житковцу, пописано је 1343 „повреда тела“. „Бугари“ су највише скривили – 576 (42,89%), а даље следе: „Д. М.“ – 429 (31,94%), „Недићевци“ – 171 (12,73%), „Љотићевци“ – 83 (6,18%), „Немци у земљи“ – 79 (5,88%) и „Четници Косте Пећанца“ – 5 (0,37%).²¹ Највише „повреда тела“, као и у случају претходне пописне табеле, забележено је у Нишком срезу – 2308. Од тога су „Немци у земљи“ скривили 954 (41,33%), „Бугари“ – 774 (33,54%), „Д. М.“ – 210 (9,10%), „Љотићевци“ – 136 (5,89%), „Недићевци“ 123 (5,33%), „Усташе“ – 53 (2,30%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 49 (2,12%), „Четници Косте Пећанца“ – 5 (0,22%), „Италијани“ – 3 (0,13%) и „Мађари“ – 1 (0,04%).²² У Сврљишском срезу је пописано 1547 „повреда тела“. Најодговорнији починиоци су били „Бугари“ (520 – 33,61%), па „Љотићевци“ (386 –

Графикон бр. 4: „Повреде тела“ по подацима из 1945. према срезовима

¹⁹ АЈ, 110–61–10.

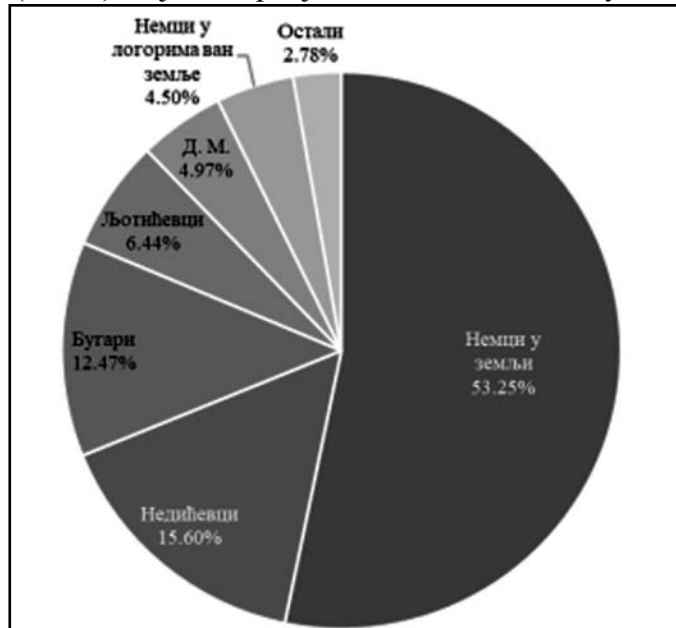
²⁰ АЈ, 110–61–146.

²¹ АЈ, 110–61–257.

²² АЈ, 110–61–432.

24,95%). Даље следе: „Четници Косте Пећанца“ (281 – 18,16%), „Д. М.“ (198 – 12,80%), „Недићевци“ (101 – 6,53%), „Немци у земљи“ (55 – 3,56%), „Немци у логорима ван Југославије“ (5 – 0,32%) и „Усташе“ (1 – 0,06%).²³ Коначно, у Запаљском срезу је регистрована 881 „повреда тела“. Највише су скривили „Бугари“ – 271 (30,76%), па „Д. М.“ – 266 (30,19%). Потом следе: „Немци у земљи“ – 205 (23,27%), „Четници Косте Пећанца“ – 77 (8,74%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 33 (3,75%), „Недићевци“ – 16 (1,82%), „Љотићевци“ – 12 (1,36%) и „Рупниковци“ – 1 (0,11%).²⁴ Ако се среске табеле саберу, укупан број „повреда тела“ је мањи за чак 232 у односу на окружну табелу и износи 7.468. На графикону број 4 структура по срезовима приказана је графички.

Последње статистичке табеле из 1945. године које ћемо анализирати, јесу табеле у којима су прикупљани подацима о „повредама личне слободе“. На простору Нишког округа укупно је евидентирано 18.286 таквих злочина. Будући да је на територији НР Србије без покрајина забележено 330.088 „повреда личне слободе“, закључујемо да је удео злочина из Нишког округа 5,54%.²⁵ Од тог броја евидентирана су 7.844 „хапшења“ (42,90%), 1.933 „интернирања у земљи“ (10,57%), 5.556 „одвођења на принудни рад“ (30,38%), 1.796 „принудних пресељења“ (9,82%) и 1.157 „одвођења у логоре ван земље“ (6,33%). Најодговорнији починиоци злочина су били „Немци у

Графикон бр. 5: „Повреде личне слободе“ по подацима из 1945. према починиоцима

²³ АЈ, 110–61–627.

²⁴ АЈ, 110–61–787.

²⁵ АЈ, 110–55–13.

земљи“ (9.738). Далеко испод су „Недићевци“ (2.852), па „Бугари“ (2.281), „Љотићевци“ (1.177), „Д. М.“ (908), „Немци у логорима ван земље“ (822), „Усташе“ (252), „Албанци“ (126), „Четници Косте Пећанца“ (69), „Мађари“ (43), „Италијани“ (14) и „Рупниковци“ (4).²⁶

У Алексиначком срезу пописано је 3.387 „повреда личне слободе“. Огромну већину, чак 2.083 (61,50%), починили су „Немци у земљи“. „Недићевци“ су били одговорни за 903 (26,66%), „Д. М.“ за 292 (8,62%), „Љотићевци“ за 43 (1,27%), „Немци у логорима ван Југославије“ 34 (1,00%) и „Бугари“ за 32 (0,94%).²⁷ У Бањском срезу је регистровано 2.247 злочина ове врсте. „Немци у земљи“ су скривили 704 (31,33%), „Недићевци“ 598 (26,61%), „Д. М.“ 403 (17,94%), „Немци у логорима ван Југославије“ 358 (15,93%), „Бугари“ 157 (6,99%) и „Љотићевци“ 27 (1,20%).²⁸ У Моравском срезу су забележене 2.153 „повреде личне слободе“. Највише су починили „Недићевци“ (745 – 34,60%), па „Немци у земљи“ (609 – 28,29%). Још су као починиоци наведени: „Бугари“ (450 – 20,90%), „Љотићевци“ (255 – 11,84%) и „Д. М.“, односно припадници Југословенске војске у отаџбини (94 – 4,37%).²⁹ Највише „повреда личне слободе“ је пописано у Нишком срезу – 6.760. „Немци у земљи“ су скривили највише – 4.603 (68,09%). Потом, далеко иза, следе „Бугари“ са 1029 (15,22%), па „Немци у логорима ван Југославије“ (258 – 3,82%), „Усташе“ (254 – 3,76%), „Љотићевци“ (194 – 2,87%), „Недићевци“ (145 – 2,14%), „Албанци“ (126 – 1,86%), „Четници Косте Пећанца“ (53 – 0,78%), „Мађари“ (43 – 0,64%), „Д. М.“ (38 – 0,56%), „Италијани“ (13 – 0,19%) и „Рупниковци“ (4 – 0,06%).³⁰ У Сврљишком срезу регистроване су 2.262 „повреде личне слободе“. „Немци у земљи“ су скривили највише – 734 (32,45%). Редом даље следе: „Љотићевци“ – 687 (30,37%), „Бугари“ – 314 (13,88%), „Недићевци“ – 287 (12,69%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 126 (5,57%), „Д. М.“ – 61 (2,70%), „Четници Косте Пећанца“ – 50 (2,21%), „Усташе“ – 2 (0,09%), „Италијани“ – 1 (0,04%).³¹ У последњем анализираном, Заплањском срезу, регистровано је најмање „повреда личне слободе“ – 1594. Убедљиво највише су скривили „Немци у земљи“ – 1078 (67,63%), па „Бугари“ – 304 (19,07%), „Д. М.“ – 120 (7,53%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 46 (2,89%), „Недићевци“ – 21 (1,32%), „Четници Косте Пећанца“ – 19 (1,19%) и „Љотићевци“ – 6 (0,38%).³² Сабирањем среских табела укупан број „повреда личне слободе“ у Нишком округу је нешто већи и износи 18.403. Структура по срезовима је приказана на графикану у наставку текста.

²⁶ АЈ, 110–61–3.

²⁷ АЈ, 110–61–11.

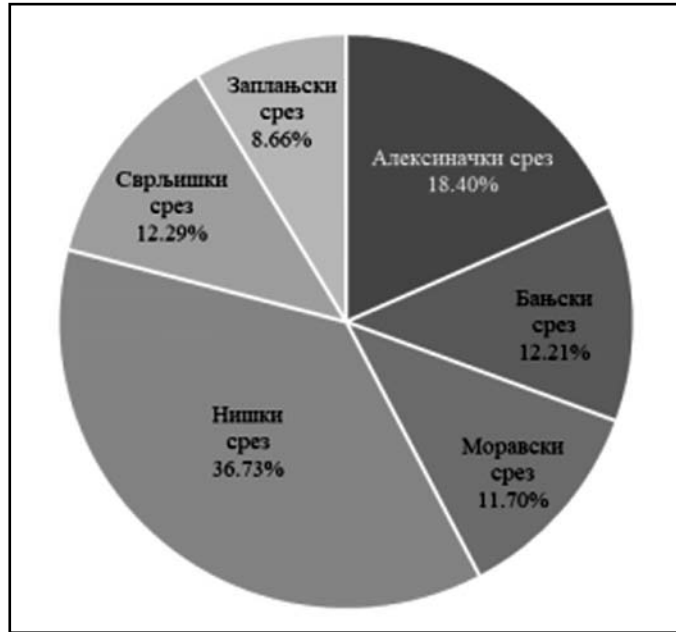
²⁸ АЈ, 110–61–147.

²⁹ АЈ, 110–61–258.

³⁰ АЈ, 110–61–433.

³¹ АЈ, 110–61–628.

³² АЈ, 110–61–788.

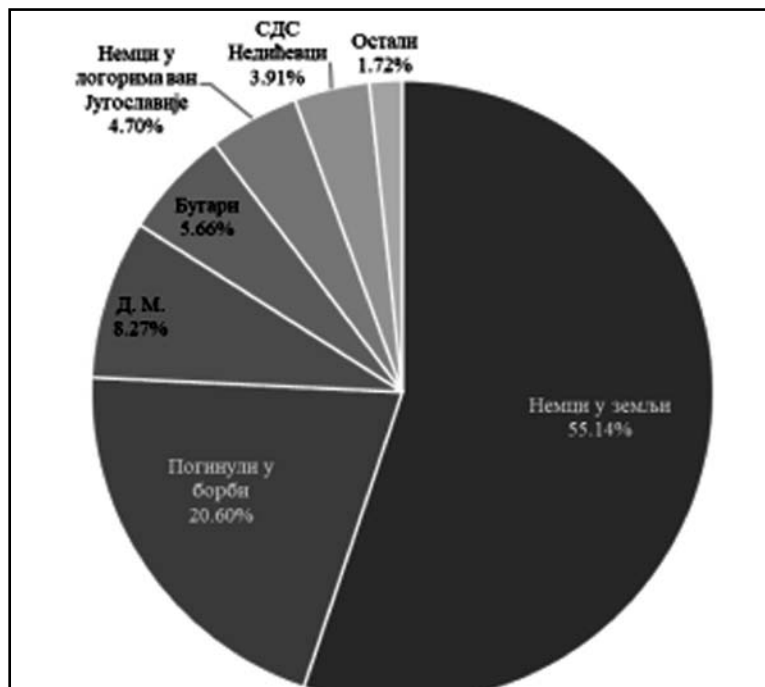
Графикон бр. 6: „Повреде личне слободе“ по подацима из 1945. према срезовима

Анализа жртава према подацима Државне комисије из 1946. године

До средине 1946. за НР Србију прослеђени су нови подаци и они су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични, само је у већини случајева додата рубрика „погинули у борби“. Број жртава у НР Србији без покрајина био је већи готово за трећину и износио је 98.440.³³ Од тог броја, са простора Нишког округа пописано је 5.067, што је представљало 5,15% од укупног броја жртава са простора уже Србије. У односу на први попис из 1945. године, број пописаних жртава је био већи за 91,64%. „Бомбардовањем цивилног становништва“ страдало је 386 особа (7,62%), стрељано је 1317 (25,99%), обешено 4 (0,08%), заклана 141 (2,78%), код 917 је смрт наступила „мрцварењем (пребијањем)“ (18,10%), код 140 је касније наступила смрт као последица повреде (2,76%), смрт у логорима је задесила 704 особе (13,89%), а 1458 је погинуло у борби (28,77%). Најодговорнији починиоци злочина били су „Немци у земљи“, који су скривили више од половине злочина – 2.794 (55,14%). „Погинулих у борби“ је наведено 1044 (20,60%), а припадници Југословенске војске у отаџбини, односно „Д. М.“, скривили су смрт 419 особа (8,27%). Даље редом следе: „Бугари“ (287 – 5,66%), „Немци у логорима ван Југославије“ (238 – 4,70%), „СДС – Недићевци“ (198 – 3,91%), „Специјална полиција“

³³ АЈ, 110–55–15.

(37 – 0,73%), „Четници Косте Пећанца“ (36 – 0,71%), „Усташе“ (5 – 0,10%), „Љотићевци“ (3 – 0,06%), „Рупниковци“ (2 – 0,04%), „Мађари“ (2 – 0,04%) и „Албанци“ (2 – 0,04%).³⁴

Графикон бр. 7: „Лишење живота“ по подацима из 1946. према починиоцима

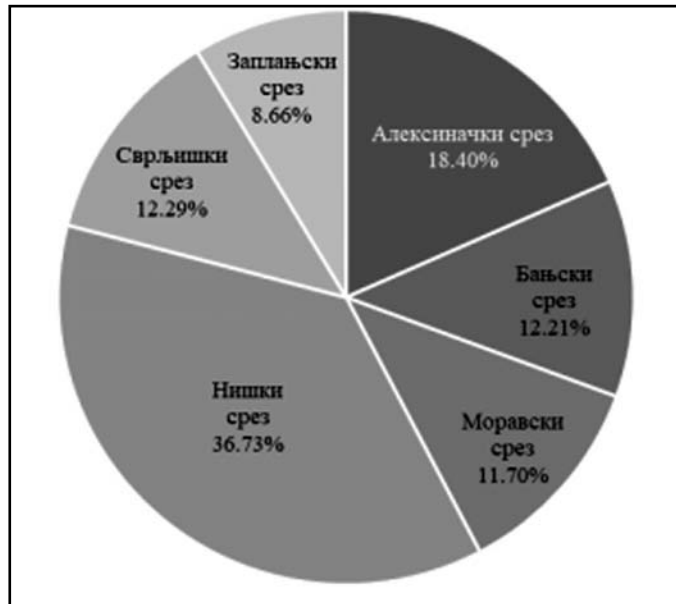
Сачуване су само две средње табеле из 1946. године – из Моравског и Нишког среза. У Моравском срезу је пописано 275 „лишених живота“. Најодговорнији починиоци су припадници Југословенске војске у отаџбини – 96 (34,91%). Иза њих следе: „Немци у земљи“ (87 – 31,64%), „Бугари“ (66 – 24,00%), „Савезнички авиони“ (19 – 6,91%), „СДС Недићевци“ (5 – 1,82%) и „Љотићевци“ (2 – 0,73%).³⁵ У Нишком срезу је регистровано 1350 особа које су „лишене живота“. „Немци у земљи“ су наведени као најодговорнији починиоци (1040 – 77,04%), а потом следе: „Усташе“ (86 – 6,37%), „Немци у логорима ван Југославије“ (84 – 6,22%), „Бугари“ (81 – 6,00%), „Д. М.“

³⁴ АЈ, 110–61–5. Мора се напоменути да окружна табела „лишење живота“ садржи много грешака и да су резултати у много колона и редова сабирани погрешно, што је довело да је и укупни број жртава погрешно наведен. У самој табели стоји да је укупни број жртава 5.058, али простим сабирањем по колонама и редовима се долази до бројке од 5.067. Такође, „погинули у борби“ се појављују и међу колонама (починиоцима злочина) и у редовима у табели (начин извршења злочина), а те две бројке се знатно разликују (1458 и 1044), али наводимо обе бројке без икаквог логичног објашњења за овакво поступање пописивача.

³⁵ АЈ, 110–61–260.

(32 – 2,37%), „Љотићевци“ (12 – 0,89%), „СДС Недићевци (9 – 0,67%), „Четници Косте Пећанца“ (5 – 0,37%) и „Рупниковци“ (1 – 0,07%).³⁶

У другој статистичкој табели која је бележила „повреде тела“ у Нишком округу је укупно забележено 12.026 таквих злочина. Пошто је на територији НР Србије, без покрајина, пописано 189.930 злочина ове врсте, жртве из Нишког округа чине 6,40%.³⁷ У односу на први попис, број евидентираних жртава је био већи за 57,51%. Према начину извршења структура злочина је била следећа: „осакаћење“ – 394 (3,24%), „рањавање“ – 1124 (9,24%), „мучење-злостављање“ – 2020 (16,61%), „туча – лака и тешка телесна повреда“ – 8.522 (70,09%), „силовање“ – 98 (0,81%). За највећи број „повреда тела“ били су, као починиоци, одговорни „Немци у земљи“ (4.231). Даље следе: „Бугари“ – 2.920, „СДС Недићевци“ – 1.696, „Д. М.“ – 1.540, „Љотићевци“ – 681, „Четници Косте Пећанца“ – 638, „Специјална полиција“ – 279, „Немци у логорима ван Југославије“ – 170, „Усташе“ – 2 и „Италијани“ – 1. Ова структура представљена је у наставку текста и графички.³⁸

Графикон бр. 8: „Повреде тела“ по подацима из 1946. према починиоцима

Као и у претходном случају, сачуване су среске табеле само за Моравски и Нишки срез. У Моравском срезу је пописано 1348 „повреда тела“. Структура починилаца према редоследу почињених злочина била је следећа: „Бугари“

³⁶ АЈ, 110–61–435.

³⁷ АЈ, 110–55–16.

³⁸ АЈ, 110–61–6. Као и у случају претходне табеле („лишење живота“) и у овој је било грешака у сабирању. У самој табели као укупан збир „повреда тела“ стоји број 12.059, али се сабирањем долази до 12.158.

(576 – 42,73%), „Д. М.“ (429 – 31,82%), „СДС Недићевци“ (171 – 12,69%), „Љотићевци“ (83 – 6,16%), „Немци у земљи“ (79 – 5,86%), „Четници Косте Пећанца“ (5 – 0,37%) и „савезнички авиони“ (5 – 0,37%).³⁹ У Нишком срезу су евидентиране 2.334 „повреде тела“. Највише су их починили „Немци у земљи“ – 954 (40,87%), па „Бугари“ – 792 (33,93%). Иза њих следе: „Д. М.“ – 210 (9,00%), „Љотићевци“ – 144 (6,17%), „СДС Недићевци“ – 123 (5,27%), „Усташе“ – 53 (2,27%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 49 (2,10%), „Четници Косте Пећанца“ – 5 (0,21%), „Италијани“ – 3 (0,13%) и „Мађари“ – 1 (0,04%).⁴⁰

Трећа статистичка табела је бележила „повреде личне слободе“. Укупно у НР Србији без покрајина евидентирано је 615.733 таквих злочина.⁴¹ Од тога је у Нишком округу пописано 40.265, што представља 6,54%. У односу на први попис из 1945. године, број пописаних жртава је био већи за 120,20%. Пописано је 12.335 (30,63%), „хапшења“, 1018 (2,53%) „интернирања у земљи“, 10.863 (26,98%) „одвођења на принудни рад“, 793 (1,97%) „принудних пресељења“, 1555 (3,86%) „одвођења у логоре ван земље“ и 13.701 (34,03%) „принудна мобилизација“. „Немци у земљи“ су били најодговорнији починиоци „повреда личне слободе“ (16.699). Даље следе: „Д. М.“ (11.493), „СДС Недићевци“ (5.501), „Бугари“ (2.596), „Љотићевци“ (1.422), „Немци у логорима ван Југославије“ (1.174), „Специјална полиција“ (835), „Четници Косте Пећанца“ (532), „Италијани“ (10), „Усташе“ (1), „Мађари“ (1) и „Албанци“ (1). Испод је структура према починиоцима представљена и графички.⁴²

И у овом случају сачуване су средње статистичке табеле само за Моравски и Нишки срез. У Моравском срезу су регистроване 2.153 „повреде личне слободе“. Од тога су „СДС Недићевци“ починили 745 (34,60%), „Немци у земљи“ 609 (28,29%), „Бугари“ 450 (20,90%), „Љотићевци“ 255 (11,84%) и „Д. М.“ 94 (4,37%).⁴³ У Нишком срезу као далеко најодговорнији починиоци су наведени „Немци у земљи“ – 4.625 (68,20%), па „Бугари“ – 1029 (15,17%), „Немци у логорима ван Југославије“ – 258 (3,80%), „Усташе“ – 254 (3,75%), „Љотићевци“ – 194 (2,86%), „СДС Недићевци“ – 145 (2,14%), „Албанци“ – 126 (1,86%), „Четници Косте Пећанца“ – 53 (0,78%), „Мађари“ – 43 (0,63%), „Д. М.“ – 38 (0,56%), „Италијани“ – 13 (0,19%) и „Рупниковци“ – 4 (0,06%).⁴⁴

³⁹ АЈ, 110–61–261.

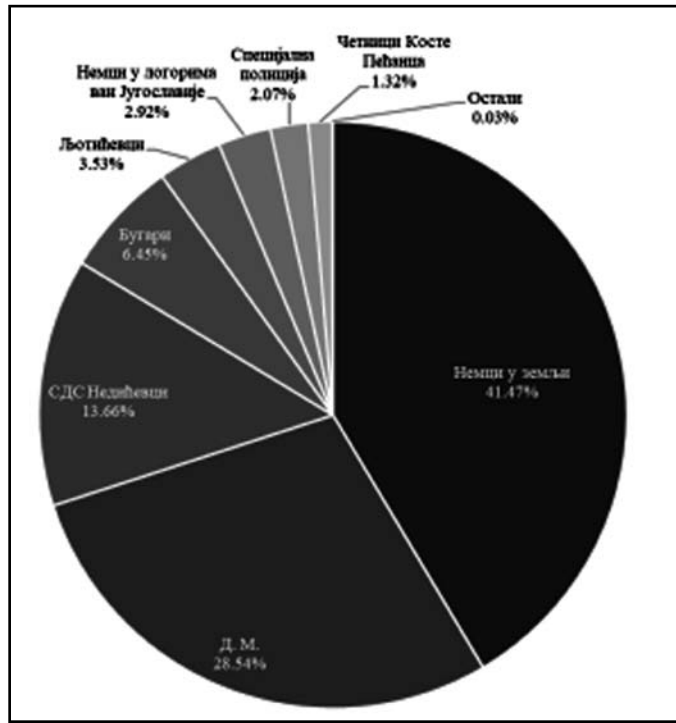
⁴⁰ АЈ, 110–61–436.

⁴¹ АЈ, 110–55–17.

⁴² АЈ, 110–61–7. Као и у случају претходне две окружне табеле из 1946. и у овој је било много грешака у сабирању. Ипак, у овој су табели ти резултати драстично различити. У самој табели наведено је чак 60.320 „повреда личне слободе“, што је за чак 20.055 више него што би прави збир требало да износи.

⁴³ АЈ, 110–61–262.

⁴⁴ АЈ, 110–61–437.

Графикон бр. 9: „Повреде личне слободе“ по подацима из 1946. према починиоцима

Анализа жртава у Нишком округу према подацима Пописа жртава рата

Иако је и пре тога било неколико покушаја, укључујући и претходно наведено пописивање Државне комисије, систематском пописивању жртава Другог светског рата се приступило након одлуке Савезног извршног већа, 11. маја 1964. године. Сврха пописа је била подношење одштетног захтева тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је у старту имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као њен најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама“. Овим пописом је утврђено да су на простору Југославије страдале 597.323 особе, од чега на територији Србије 147.025. На територији уже Србије, без покрајина, пописано је 97.728 жртава. Већ приликом издавања првих резултата пописа, комисија је утврдила да је почињено много грешака и пропуста приликом пописивања, те да је њена процена да је пописом обухваћено између 56% и 59% од оних које је требало пописати. Пошто је број пописаних био далеко од пријављених жртава рата (1.706.000), те да због тога попис није испунио своју првобитну намеру наплате ратне штете, на његово коришћење је стављена забрана. Забрана је трајала до 1992. године, односно до распада југословенске државе.

Комплетан архивски материјал тада је предат Архиву Југославије, где се и данас налази у оквиру фонда 179. Од 1995. године у Музеју жртава геноцида се почело са систематском ревизијом резултата овог пописа. Оваквим радом укупан пописани број жртава рата се увећао за око 60.000.⁴⁵

Када је попис вршен, Нишки округ више није постојао као административна јединица. Простор који је он раније сачињавао је заузимало шест општина. Дакле, резултате Државне комисије ћемо упоредити са резултатима Пописа жртава рата сачињеног на територијама општина Алексинац, Соко Бања, Сврљиг, Ниш, Дољевац и Гаџин Хан (карта бр. 2).⁴⁶ Поред жртава које су изгубиле живот, на овом попису су евидентирани и преживеле жртве рата, па ћемо и њих анализирати.

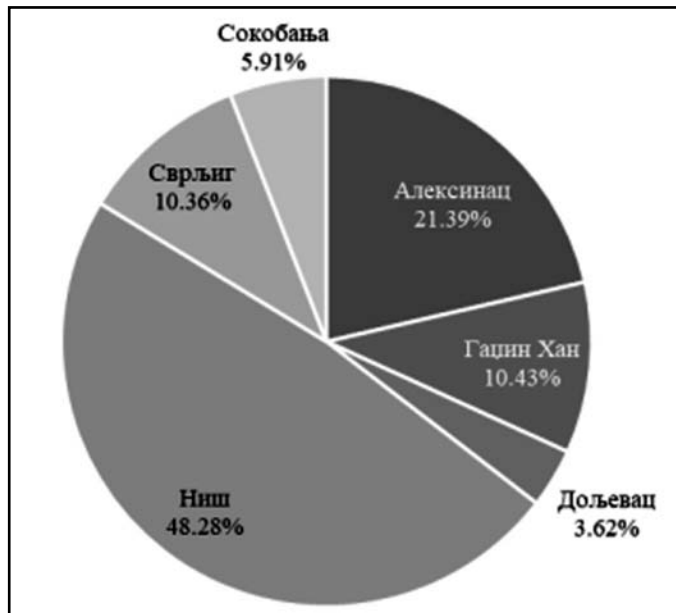

Карта бр. 2: Административна подела бившег простора Нишког округа средином 60-их година XX века

⁴⁵ Драган Цветковић, „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису Жртве рата 1941–1945. Анализа стања делимично извршене ревизије“, *Историја 20. века*, 1/2002, 81–82; *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, Beograd, 1966, 34–35.

⁴⁶ „Закон о изменама Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији“, *Службени гласник*, бр. 045/1962, 17. новембар 1962, 1–11.

На простору наведених шест општина, по Попису жртава рата евидентирана је укупно 5.801 жртва рата која је изгубила живот. У односу на први попис Државне комисије из 1945. број жртава на овом простору је по Попису жртава рата за 119,40% већи, док је за 14,49% већи од другог пописа Комисије из 1946. године. Од укупног броја жртава са простора Србије, овај број је имао удео од 3,95%, а од броја жртава са простора Србије без покрајина удео од 5,94%. Од тог броја њих је 5222 (90,02%) било мушког, а 579 (9,98%) женског пола. Према начину страдања структура је следећа: у интернацији 1147 (19,77%), у затвору 149 (2,57%), у депортацији 3 (0,05%), на принудном раду 25 (0,43%), у директном терору 618 (10,65%), у заробљеништву (припадници Војске Краљевине Југославије) 138 (2,38%), у заробљеништву (припадници Народноослободилачког покрета) 30 (0,52%), у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. године 84 (1,45%), у Народноослободилачкој борби 2.927 (50,46%), приликом борби и бомбардовања 603 (10,39%), остале категорије 30 (0,52%) и непознат

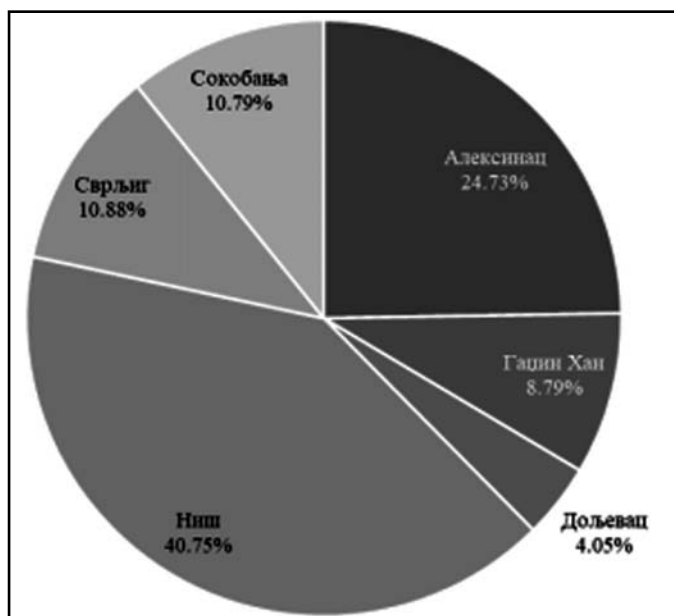

Графикон бр. 10: Територијална расподела жртава које су погинуле – према Попису жртава рата

начин страдања је био за 47 (0,81%). Географски, највећи број жртава је потицао из општине Ниш – 2.801. Из Алексинца је била 1.241 жртва, Гациног Хана 605, Сврљига 601, Соко Бање 343 и Дољевца 210 (видети графикон бр. 10).⁴⁷

⁴⁷ *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, 36.

На крају, анализираћемо и преживеле жртве рата које су на овом попису евидентирани. У наведених шест општина пописане су 6.174 такве жртве. Од укупног броја жртава са простора Србије (203.735), ово је представљало 3,03%, а са простора Србије без покрајина (123.818) 4,99%. Огромна већина жртава је била мушког пола – 5.927 (96,00%), док је жена било 247 (4,00%). Према начину преживљеног страдања делили су се на: интернирце (1.366 – 22,13%), затворенике (542 – 8,78%), депортирце (43 – 0,70%), ратне заробљенике Војске Краљевине Југославије (3.054 – 49,47%), ратне заробљенике НОП-а (80 – 1,30%), принудне раднике (1081 – 17,51%), а за осморо није утврђена категорија (0,13%). Највећи број преживелих жртава рата је пописано у општини Ниш (2.516), па у Алексинцу (1.527), Сврљигу (672), Соко Бањи (666), Гацином Хану (543) и Дољевцу (250) (графикон бр. 11).⁴⁸

Графикон бр. 11: Територијална расподела преживелих жртава – према Попису жртава рата

* * *

Иако корисни за добијање опште представе о жртвама Другог светског рата, као примарни историјски извори, сматрамо да оба наведена пописа жртава имају значајних недостатака. Попис Државне комисије, иако покренут док су сећања још била свежа, рађен је веома површно – што се у интерним документима и признаје, а врло је јасно и из великог броја грешака почињених у једноставној операцији као што је сабирање. Попис

⁴⁸ Isto, 72.

Савезног завода за статистику је спроведен од најстручније институције у земљи – али се мора признати да је био прилично закасно, будући да су многа сећања избледела, а и многе жртве нису више биле живе, нити је ико од познаника и сродника могао да их пријави. Оба пописа имају и велику методолошку грешку у самим полазним премисама, пошто су њихови покретачи наступали идеолошки и нису пописивали жртве из поражених војних формација у Другом светском рату и што као жртва није препозната ниједна особа страдала од победничког, Народноослободилачког покрета.

Необјављени извори:

Архив Југославије, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110).

Објављени извори:

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, Завод за статистику, Београд 1955.

Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, priredili Miodrag Zečević, Jovan Popović, Beograd 1996.

Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева), Свеска 2, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945.

„Закон о изменама Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији“, *Службени гласник*, бр. 045/1962, 17. новембар 1962, 1–11.

Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa). Beograd, 1966.

Литература:

Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, стр. 387–400.

Вукчевић Јелена, Стамболија Небојша, „Жртве Другог светског рата у Врањском округу“, *Лесковачки зборник*, бр. 63 (2023), 335–354.

Стамболија Небојша, Томанић Борис, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 12/1, 2020, стр. 147–166.

Цветковић Драган, „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису Жртве рата 1941–1945. Анализа стања делимично извршене ревизије“. *Историја 20. века*, 1/2002, 81–96.

*Summary***Nebojša Stambolija, Boris Tomanić****VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN NIŠ DISTRICT**

According to the first administrative division after the Second World War, the district of Niš (okrug) consisted of six counties (srez): Aleksinački, Banjski, Moravski, Svrljiški, Niški i Zaplanjski. The first systematic investigation into the crimes committed during the occupation after the liberation was entrusted to the State Commission for the Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and Their Abettors. This commission was established at the second session of the AVNOJ in Jajce. The paper statistically analyses the victims in the district of Niš according to the perpetrators, geographical origin and type of suffering. In addition to the victims, “bodily injuries” as well as “violations of personal freedom” are also analysed. In the first census in 1945, 2,644 victims were registered in the Niš district. The German occupying forces were identified as the main perpetrators of the crimes. As this census was only carried out superficially, the process was repeated at the beginning of 1946. The new census recorded 5,067 victims in the area in question. The German occupying forces were also recognised as the main perpetrators of the crimes in this census. The systematic census of war victims was initiated by the Federal Executive Council in 1964. Due to the passage of time and the ideological component, it is assumed that its scope was 56–59% of the actual victims. In six municipalities that previously formed the Niš district, 5,801 war victims who lost their lives and 6,174 victims who survived the war were registered. Although both counts are useful to get a general picture of the victims of the Second World War, we believe that both victim counts have significant shortcomings, mainly due to their ideological component. Nevertheless, the results of both censuses are an indispensable source for the quantification of war crimes on the territory of Yugoslavia.

